

Officererne og den indignerede præst

– om forløbet omkring censuren af Albert Gabriel Grothausens prædiken i 1740

af cand.mag. Jesper Jakobsen, forskningsassistent, Det Kongelige Bibliotek

Censur af trykte skrifter var en uadskillelig del af den danske cenevældes magtudfoldelse, og de skiftende juridiske bestemmelser begrænsede åndslivets udfoldelse og den frie offentlige debat. De strenge krav om forensur blev dog langt fra altid håndteret efter bogen, og stiller man skarpt på myndighedernes praktiske håndtering af censursagerne, viser der sig hurtigt et mylder af pragmatiske hensyn og uskrevne regler. I 1740 blev der udstedt forbud mod en trykt prædiken skrevet af Garnisonskirkens præst, Albert Gabriel Grothausen. Sagen havde et for- og efterspil, som tillader et kig bag facaden, ind til de dagsordener, der lå bag beslutningen om at forbyde skriftet. Det er det som denne artikel omhandler.

Omdrejningspunktet er prædiken *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaoths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beylänffig abgehandelt ...* For den nutidige læser virker det måske besynderligt, at en prædiken læst i København var skrevet på tysk, men tysk var meget udbredt i 1700-tallets Danmark. Særligt i

København, hvor omkring 20% af befolkningen havde tysk som modersmål.¹

Censurbestemmelserne

I nden vi ser nærmere på selve prædiken, skal de dengang gældende juridiske rammer vedrørende censur af trykte skrifter i hovedtræk opridses. Hovedreglen var, at tekster, der ønskedes trykt, forinden skulle censureres på Københavns Universitet, hvorunder teksten emnemæssigt hørte til. Grothausens prædiken skulle derfor indleveres til censur på Det Teologiske Fakultet, hvor opgaven efter tur blev varetaget af de teologiske professorer. I modsætning til andre typer skrifter skulle religiøse manuskripter, der blev indleveret til Det Teologiske Fakultet, forinden være forevist den lokale biskop, som skulle give en udtalelse om skriftet. Det hang sammen med, at religiøse skrifter tegnede sig for langt størstedelen af udgivelserne på datidens bogmarked, så biskoppernes foregående vurdering af skrifterne lettede forretningsgangen på Det Teologiske Fakultet. Bestemmelsen gjaldt imidlertid kun for forfattere bosiddende udenfor København og har derfor ingen betydning i denne sammenhæng. Derimod skulle alle religiøse skrifter (med få undtagelser), efter de var blevet censureret af fakultet og evt. biskop, hvad enten de var trykt i eller udenfor København, fra og med 1737 tillige forevises Kirkekollegiet, der på baggrund af Det Teologiske Fakultets afgørelse tog endelig stilling til hvorvidt skriftet måtte trykkes eller ej.²

Denne omstændelige procedure havde sit juridiske udgangspunkt

Imprimatur blev håndhævet i Danmark efter Christian V's Danske Lov (1683), der krævede tilladelse til at en bog kunne udgives. Tilladelsen blev som regel trykt med censurs navn tilføjet (f.eks. H. P. Anchersens i perioden 1736-1765). Censorerne var professorer på Københavns Universitet, som tog sig af læsningen og godkendelsen af udgivelserne på deres områder. Imprimatur signatur fra Joh. Hübners Korte Spørgsmaal af den Politiske Historie Tredie Deel etc. 1747.

i Danske Lov fra 1683 og var påkrævet helt frem til Struensees afskaffelse af forhåndscensuren i 1770.

I forlængelse heraf kan det nævnes, at censuren ingenlunde blev afskaffet i 1770. I en kort periode herskede der ganske vist uindskrænket trykkefrihed, men snart udsendtes nye bestemmelser, der fastslog, at forfattere og udgivere kunne straffes, hvis deres trykte skrifter faldt i myndighedernes unåde. Forhåndscensuren blev afskaffet, men i realiteten var der blot tale om en juridisk tilpasning til det forhold, at det siden slutningen af 1600-tallet i praksis havde vist sig så godt som umuligt at kontrollere bogmarkedet ved hjælp af kravet om forensur af samtlige trykte skrifter.³

Ud over den åbenlyse rolle forhåndscensuren spillede i enevældens magtudfoldelse, havde den officielt til

formål at beskytte læserne mod at de blev forført af vildledende og kætterske skrifter, hvilket havde sin rod i det forhold, at kristendommen var den tidlige enevældes ideologi og enevoldsmonarken af samme grund havde pligt til at opretholde den rette lutherske lære.

Ingen skrifter var i principet for små eller ubetydelige til at blive forevist censorerne, og som bevis på at en trykt tekst var korrekt censureret, fik den påtrykt det såkaldte *Imprimatur*, der derved var en statskirkelig blåstempling af en bogs religiøse indhold.

Modtagelsen af Grothausens prædiken

Albert Gabriel Grothausen var født i Tyskland i 1698 og kom i 1720'erne til København, hvor han studerede teologi. I 1728 fik han tildelt embedet som tysk sognepræst ved Garnisonskirken, som han varetog indtil sin død i 1741. Den relativt nyopførte kirke fra 1706 var indrettet til at betjene Københavns store militære garnison, både de menige soldater og garnisonens officerer.

Det er ikke meget, der vides om Grothausen, men det billede, der trods alt tegner sig, viser en præst, der så med stor indignation på den udbredte hårdhændede behandling af menige soldater. Fra ukendt kilde er følgende kortfattede anekdote bevaret: ”En Soldat læste en Placat på Østergade. En Officer gik forbi og slog ham voldsomt, fordi han ikke hilsede. Soldaten forgreb sig mod Officeren og blev skudt. Grothausen prædikede med megen Iver om Officerernes Pligt ei at mishandle

Garnisons Kirke. Kong Frederik IV var byggherre, og kirken stod færdig i 1706 som hærens kirke i København, der som udpræget fæstningsby rummede en stor landmilitær garnison. Kirken ligger på langs ad Sct. Anna Plads og syner udvendigt ikke af så meget. Men indvendigt folder den sig ud som et af byens største og mest monumentale kirkerum.

sine Undergivne. [...] Dog mødte ham siden megen Uvillie hos Officererne.”²⁴ Der er ingen tvivl om, hvor Grothausens sympatier lå, og episoden skulle vise sig at blive optakten til de begivenheder, der senere udspandt sig.

Søndag den 1. november 1739 var allehelgensdag, og traditionen tro fejredes helligdagen rundt omkring i kirkerne i Danmark med gudstjenester. Helligdagen blev naturligvis også fejret i Garnisonskirken, hvor der blev sunget salmer til tonerne af Lambert Daniel Kastens orgel fra 1724, og snart trådte

Grothausen op på prædikestolen. Med fornævnte episode in mente havde han til lejligheden skrevet en prædiken, der kredsede om temaet barmhjertighed. Grothausen inddrog de militære afstraffelsesformer og tordnede imod officerernes brutale magtudøvelse og stillede det klassiske kristne spørgsmål, om hvorvidt et menneske er berettiget til at dømme sin næste.

Grothausens prædiken virkede ikke overraskende meget provokerende på de forsamlede officerer. Det ved vi, fordi Grothausen nogle måneder

Garnisons Kirke med de to pulpituretager langs væggene.

senere, den 14. januar 1740, skulle forklare sig over for Kirkekollegiet,⁵ der ved siden af sine censurforpligtelser havde til opgave at holde opsyn med rigets religiøse tilstand, herunder præster, der ikke artede sig.

I kollegiets mødeprotokol læser man at prædikenen havde været ”Officererne til fortrydelse og forbitelse”.⁶ Hård fysisk afstraffelse var en integreret del af datidens retssystem, ikke mindst i det militære retsvæsen, hvor det blev betragtet som et nødvendigt middel til afretning af de udskrevne bønder og hvervede soldater.⁷

Ydermere stod der, at prædikenen havde været ”Militair Standen til Opsætsighed”,⁸ hvormed der formodentlig sigtes til, at menige soldater, der havde oplevet den militære straffepraktis på egen krop, højlydt havde givet udtryk

for deres værdsættelse af, at Grothausen talte deres sag. Den slags opsætsighed blandt soldaterne, hvor ubetydelig den end kan lyde i dag, blev dengang betragtet som rebelsk og en potentiel trussel imod den enevældige statsform. Den tydelige irettesættelse af officererne har ikke mindst været krænkende for de stolte officerers æresfølelse.

Hvad der imidlertid kan undre er, at Kirkekollegiets forhør af Grothausen først fandt sted knap to og en halv måned efter prædikenen blev læst og altså ikke i dagene umiddelbart efter. Det er en ejendommelighed, der vækker nysgerrigheden. Forklaringen er, viser det sig, at en trykt udgave af prædikenen netop i disse dage kunne erhverves hos Niels Hansen Møllers beskedne bogtrykkeri i Lille Kongensgade. Og ikke nok med det. Den trykte prædiken havde oven i købet fået *imprimatur*.

Der er ingen tvivl om, at officererne i kølvandet på begivenhederne allehelgensdag havde set sig godt sure på den indignerede præst, men indtil videre havde de undladt at lade deres vrede udmønte sig i handling. Nu flød bøgeret imidlertid over. Grothausens revselse kunne nu læses sort på hvidt af alle og enhver, og Det Teologiske Fakultets *imprimatur* fik det til at fremstå som om, at Grothausens kritik af den militære straffepraktis blev bakket op af statskirken. I en skrivelse fra Christian VI til oversekretæren i Danske Kancelli og præsident i Kirkekollegiet, Johan Ludvig von Holstein, fremgår det, at Overmarskal Gramm havde orienteret kongen og at sagen efterfølgende var overgået til Kirkekollegiet.⁹

Censuren

I betragtning af hvor stort postyr sagen vakte, er det ejendommeligt at den i sin tid var gået gennem censuren. Lad os derfor se nærmere på den forudgående censurprocedure som skriftet havde gennemgået.

Den 6. december 1739 blev manuskriptet indleveret til Det Teologiske Fakultet. Allerede samme dag som skriftet blev indleveret, blev det godkendt, hvilket i sig selv er bemærkelsesværdigt. Ofte tog censuren af selv mindre skrifter nemlig flere måneder, men den hurtige ekspedition hænger sikkert sammen med, at det var en af Grothausens bekendte, den tyske professor Jeremias Friedrich Reuss, der havde foretaget censuren. Om Reuss vitterligt har læst manuskriptet eller blot godkendt det i tillid til, at Grothausen næppe kunne finde på at publicere noget kontroversielt, vides ikke, men i hvert fald blev manuskriptet kort efter leveret til bogtrykkeren, der gik i gang med at trykke prædikenen.¹⁰

På trods af, at den danske enevældes juridiske fundament, Kongeloven fra 1665, nærmest lignede opskriften på det perfekte diktatur, bestræbte man sig i en vis udstrækning på at leve op til retstatslige principper af hensyn til styrets legitimitet. Man kunne ikke bare strø om sig med forbud. Der måtte findes en juridisk holdbar løsning på det opståede problem og her kom Kirkekollegiet ind i billedet.

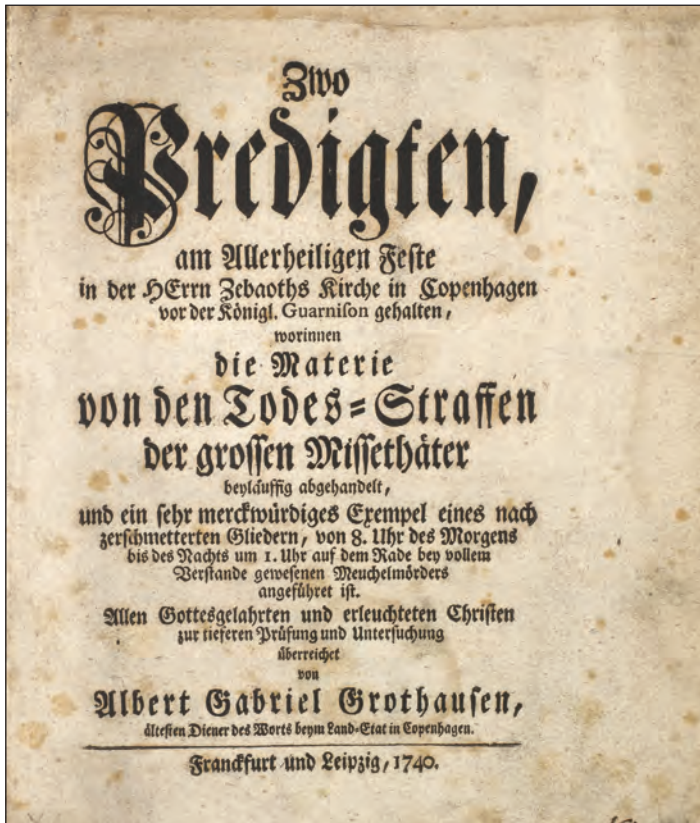
Samme dag som Grothausen skulle forklare sig overfor Kirkekollegiet, var også bogtrykkeren Niels Hansen Møller indkaldt. Han skulle gøre rede

for, hvorfor han havde ladet prædikenen trykke ”uden Collegii forvidende og Approbation”.¹¹ Prædikenen havde nemlig ikke været forevist Kirkekollegiet, og derved åbnede der sig en mulighed for på et fuldt legitimt grundlag at gribe ind overfor skriftet. Det var dog ikke noget særsyn, at bogtrykkerne fremstillede skrifter, der ikke var censureret helt efter bogen, men myndighederne så ofte igennem fingre med sådanne overtrædelser af loven, såfremt de ucensurerede skrifter ikke gav anledning til problemer.¹²

Det forhold, at skriftet ikke var korrekt censureret, blev altså alene brugt som middel til at bremse skriftets udbredelse. Denne bagvedliggende dagsorden blev naturligvis ikke meddelt Møller, der i øvrigt ikke blev straffet for sin forseelse. Kort tid efter ansøgte han derfor formelt Kirkekollegiet om tilladelse til at trykke skriftet, men fik ikke overraskende afslag den 10. marts 1740 med ordene: ”maa aldeles ikke trykkes”.¹³

Herefter optræder sagen ikke længere i Kirkekollegiets mødeprotokoller, men sagen fik et efterspil, der siger ikke så lidt om hvordan censuren af bøger i praksis blev håndteret hen imod 1700-tallets midte.

Den trykte prædiken er i dag bevaret i to udgaver på Det Kongelige Bibliotek. Den ene er trykt i København i 1739 og den anden er trykt i 1740, angiveligt i *Frankfurt und Leipzig*. Der er dog ikke meget der tyder på, at sidstnævnte faktisk blev trykt i Tyskland. Titelbladet er formentlig blevet udformet så det fremstod som om, at bogen var

Ifølge oplysning på titelbladet er denne udgave af prædikenen trykt i "Frankfurt und Leipzig". Men det er givetvis alene for at omgå den danske censur (Det Kongelige Bibliotek).

trykt i Tyskland, for derigennem at omgå den danske censur.¹⁴ Samme år, som Kirkekollegiet havde udstedt trykkeforbud mod skriftet, blev det altså igen gjort tilgængeligt på bogmarkedet.

Det er meget sigende for periodens syn på bøger og censur, at officererne ikke synes at have gjort yderligere vrøvl, da skriftet atter engang cirkulerede blandt københavnske læsere. Forklaringen på denne ejendommelighed skal findes i *imprimaturet*. At angive et udenlandsk trykkested med det formål at omgå den danske censur var efter alt at dømme et kneb, som såvel danske som udenlandske bogtrykkere

til tider benyttede sig af, hvis der var optræk til, at de brændte inde med et oplag. Bogtrykkerne var forretningsfolk, der ofte havde en større husholdning at tage sig af. Deres eksistensgrundlag udgjordes derfor af, at de fik afsat de bøger de trykte, og det gav dem et incitament til at løbe visse risici. Det vidner om de til tider anarkistiske tilstande på et bogmarked, der vanskeligt lod sig kontrollere.

Den slags fiksfakserier havde imidlertid den ikke uvæsentlige konsekvens, at skriftet ikke var forsynet med Det Teologiske Fakultets godkendelse. Derved fremstod skriftet ikke længere

som sanktioneret af statskirken, men hørte i stedet til i den grå masse af uensurerede skrifter, som udgjorde tidens undergrundslitteratur i København.

Sagens afslutning

Sagen bekræfter, at hvor religion og magt finder sammen, opstår der gnister. En konflikt, der ikke er fremmed for vore dage. Sagen kaster også lys over hvor vilkårligt de skrappe og entydige censurbestemmelser i praksis blev håndhævet i enevældens tid og det står samtidig klart, hvordan aktørerne hver især havde forskellige dagsordener, der lå udenfor det man umiddelbart skulle tro var hovedsigtet med sagen; at forhindre skrifter i at blive trykt uden foregående censur. Grothausens dagsorden var at give luft for den uretfærdighed, han havde været vidne til, og omvendt var officerernes dagsorden at bevare den hidtidige orden, ved at få Grothausen straffet for sine synspunkter. Det mål opnåede de, da den formelt censurerede bog blev forbudt i marts 1740. Det satte en plet på Grothausens renomé, hvilket ikke er uvæsentligt i en ærekær tid.

Mest interessant er det, at for censurmyndighederne var det væsentlige ikke, at alle trykte skrifter ubetinget skulle underkastes forhåndscensur, men at de skrifter, som var nået ud i cirkulation, ikke måtte give anledning til uroligheder. Da 1740-oplaget dukkede op senere i 1740, stillede officererne sig, nu hvor skaden var sket, tilfredse med, at det trykte skrift ikke var forsynet med *imprimatur* og at det derved var åbenbart, at myndighederne ikke havde blåstemplet dets indhold.

Lovgivningens krav om at alle skrifter skulle gennem censuren havde først og fremmest det formål at legitimere øvrighedens undertrykkelse af problematiske skrifter. Statsmagtens legitime muligheder for indgreb overfor uensurerede skrifter havde desuden den – tilsigtede – effekt, at bogtrykkerne i vidt omfang øvede selvcensur for at undgå problemer med myndighederne.

Derigennem opnåede statsmagten den ikke ukendte fordel, at øve en vis grad af kontrol med et på mange måder vanskeligt kontrollerbart bogmarked.

Noter

- 1 Winge 1991 s. 91ff.
- 2 En glimrende beskrivelse af Det Teologiske Fakultet og biskoppernes censurforpligtelser findes i Matzen 1879 s. 212ff., og Ilsøe 2007 er en kyndig introduktion til censur af bøger i 1700-tallets Danmark. Kirkekollegiets mere uklare censurbeføjelser er blandt andet beskrevet i Bentzen 1974 og er genstand for en systematisk undersøgelse i min kommende artikel om Kirkekollegiets censurvirkosomhed.
- 3 Appel 2001 s. 437.

- 4 Jantzen (udg.) 1891-93 s. 737.
- 5 Rigsarkivet, Generalkirkeinspektionskollegiet, Hovedprotokol (F4.1.1) sagsnummer 15/1740.
- 6 Rigsarkivet, Generalkirkeinspektionskollegiet, Hovedprotokol (F4.1.1) sagsnummer 15/1740.
- 7 Krogh 2000 s. 72ff.
- 8 Rigsarkivet, Generalkirkeinspektionskollegiet, Hovedprotokol (F4.1.1) sagsnummer 15/1740.
- 9 Rørdam (udg.) 1898 s. 29.
- 10 Rigsarkivet, Københavns Universitet, Det

- Teologiske Fakultet, Censurprotokol 1738-1770 (3106-01), 6. december 1739.
- 11 Rigsarkivet, Generalkirkeinspektionskollegiet, Hovedprotokol (F4.1.1) sagsnummer 15/1740.
- 12 Det er blandt andre blevet påpeget af Koch 1889-90 og Ilsøe 2007.
- 13 Rigsarkivet, Generalkirkeinspektionskollegiet, Hovedprotokol (F4.1.1), sagsnummer 58/1740.
- 14 Hvis skriftet var trykt i Tyskland, ville den med stor sandsynlighed være at finde i *Deutsche Nationalbibliographie* eller i Deutsche Nationalbibliotheks samlinger, hvilket altså ikke er tilfældet.

Litteratur

- Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600tal-lets Danmark*, 2001.
- Bentzen, Ingrid: En advarsel til Københavns bogtrykkere, i; *Fund & Forskning* bd. 21 1974 s. 72-80.
- Grothausen, Alberg Gabriel: *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaaths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beyläuffig abgehandelt ...*, 1739.
- Grothausen, Alberg Gabriel: *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaaths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beyläuffig abgehandelt ...*, Frankfurt und Leipzig 1740.
- Ilsøe, Harald: Censur og Approbation, i; *Umisteligt – Festskrift til Erland Kolding Nielsen* (red. af John T. Lauridsen & Olaf Olsen), 2007, s. 119-135.
- Jantzen, A.: Nogle Analekter om kjøbenhavn-ske Præster, i; Holger Frederik Rørdam (red.): *Kirkehistoriske Samlinger* 4. rk. 2. bd. 1891-93.
- Koch, Ludvig: Bidrag til censurens historie under Frederik V, i; *Historisk Tidsskrift* 6. rk. 2. bd, p. 67-94.
- Krogh, Tyge: *Ophysningstiden og det Magiske*, 2000.
- Matzen, Henning: *Kjøbenhavns Universitets Rets-historie 1479-1879*, København 1879.
- Rørdam, Holger Frederik (udg.): *Historiske Samlinger og Studier* 3 bd., 1898.
- Winge, Vibeke: Dansk og tysk i 1700tallet, i; *Dansk Identitetshistorie* bd. 1, 1991, s. 89-110.